

BİZANS DÖNEMİNDE BAĞDAT YOLU

(Üsküdar- İzmit Arası)

THE ROAD OF BAGHDAD IN THE BYZANTINE PERIOD (ÜSKÜDAR-İZMİT)

Enis Karakaya*

Abstract

The past of historical road that connects Constantinople to interior of Anatolia and called “The Road of Baghdad” during the Ottoman period, dates back to Roman times. On this important road that was used by the military, commercial caravans and other passengers, there were large and small settlements, castles, range khans, social structures, summer palaces and villas.

This road starts from Khrysopolis (Üsküdar), passes from Khalkedon (Kadıköy) and goes in parallel to the northern shore of the Propontis (Sea of Marmara). It was passing from Ruphinianus (Caddebostan) that was developed around a summer palace and Poleatikon (Bostancı). Later, passing near from the complex building that is defined as “Palace of Brias” (probably Monastery of Satyros), there were on the route: Kartalimen (Kartal), Panteikhion (Pendik), Kosilaos (Kaynarca), Akritas (Tuzla). Afterward, there were three fortifications that provided security around this road: Philokrene (Bayramoğlu), Ritzion (Darıca) and Eskihisar (Niketiaton?) at the seaside of Dakibyza (Gebze). Further to the east, Aioialoi that was situated at the seaside of Libyssa town was an important pier to cross the shore. After, Kharaks (Hereke) that has a castle and Brunga (Yarımca) that is resort town was reached to Nikomedia (İzmit). After this, the main road went on different directions.

---

* Sanat Tarihçisi (M.A.), İslam Araştırmaları Merkezi, Üsküdar, İstanbul, Türkiye.

Prof. Dr. Semavi Eyice, “İstanbul- Şam- Bağdad Yolu Üzerindeki Mimarî Eserler” başlıklı makalesinde¹ Osmanlı İmparatorluğu döneminde İstanbul’u Anadolu’ya ve daha da ilerisine bağlayan, askerî ve ticarî öneme sahip önemli bir anayol ile bu güzergâhı şenlendiren dini ve sivil yapılardan söz eder. Yolun güzergâhı ve üzerindeki menzil noktaları, günümüzde “**Bağdat Yolu**” diye anılan yolun İstanbul ile İzmit arasındaki güzergâhıyla neredeyse aynıdır ve bu yolun Osmanlı döneminde şekillenmiş bir yol olmadığı, Bizans döneminde, hatta daha önceleri Başkenti Nikomedia (İzmit) üzerinden Anadolu’ya bağlayan çok eski bir yol olduğu bilinmektedir. Ve yine tabiidir ki, bu yolun üzerindeki çeşitli noktalar, tıpkı Osmanlı döneminde olduğu gibi hayır yapılarıyla donatılmıştı. Bu yolun yakınında küçüklü büyüklü iskan yerleri, iskeleler, kaleler ve sayfiye sarayları bulunuyordu (**çizim 1**).

Bu yolun sıfır noktası olduğu anlaşılan Khrysopolis (Üsküdar), ordunun Asya yakasında toplanıp düzenlendiği yerd. Başkentten hareket ederek Anadolu’ya gitmek isteyen imparator şartlara göre üç seçeneğe sahipti: Şayet yolculuk Marmara denizinin (Propontis) güneyine ise ve deniz sakınse yolun bir kısmını karadan kat ettikten sonra gemiyle karşıya geçmek yerine, Konstantinopolis’ten gemiye binip, doğrudan Astakos körfezinin (İzmit körfezi) güney sahiline inmek tercih edilirdi. Sözü ettiğimiz yolun kullanılması planlanmışsa, bu kez gemiyle ya Khrysopolis ya da Khalkedon’a (Kadıköy) varılır, ardından kara yolculuğu yapılırdı. Bu yolculuk Dakibyza’ya [Δακίβυζα] (Gebze) kadar sürer, Aigialoi [Αίγιαλοι] (Diliskelesi) denilen Kababurun’daki iskeleden Dilburnu’nun doğu kıyısındaki Kibotos iskelesine çıkılırdı. Şüphesiz bu iki nokta Astakos körfezinin batıdaki en dar yeri olduğu için (arası 2 kilometre) tercih ediliyordu. Bir başka tercih Pylai [Πύλαι] iskelesiydi. Pylai’nin Ritzion’un [Ριτζιον] (Darıca) tam karşısında, Poseidon burnunun (Çatalburnu) ucunda Yalova- Taşköprü köyünün kuzeyinde, sahilde olduğu tahmin edilir². Bu iskelenin kullanıldığı dönemde işleyen bir başka iskele Prainetos [Πραϊνέτος] (Karamürsel) idi. Özellikle IV. yüzyılda tercih edilen bu iskele Nikaea’ya (İzmit) yapılan yolculuk için oldukça elverişliydi. Bu iskelenin önemini yitirmesi İmparator I. Constantinus döneminde (379- 395) olmuş, bu imparator, annesi adına, Drepane köyünü imar ederek **Helenopolis**’i [Ελενόπολις] (Hersek köyü)

¹ Semavi Eyice, “İstanbul- Şam- Bağdad Yolu Üzerindeki Mimarî Eserler”, **Tarih Dergisi**, IX/ 13 (1958), s. 81- 110.

² W.M. Ramsay, **Küçük Asya’nın Tarihi Coğrafyası**, çev. Mihri Pektaş, İstanbul 1960, s. 204; Bilge Umar, **Türkiye’deki Tarihsel Adlar**, İstanbul 1993, s. 684- 685.

kurmuş, burası işlek bir iskele haline gelmiş, kasaba ve civarının Iustinianus devrinde ihya edilmesiyle bu özelliğini sürdürmüştür. Ama Prainetos'un daha sonraları tekrar önem kazandığı anlaşılır.

Türk döneminde “Bağdat Yolu” olarak adlandırılmış olan yolun çok eski bir geçmişi olduğu kesindir. 284 yılında İmparator Diocletianus Nikomedia’da imparator olmasından sonra bu şehri Roma İmparatorluğu’nun başkenti yaparak Roma gibi görkemli hale getirmek için pek çok yapıyı yıktırarak yerine yenilerini yaptırmıştır. Bu yoğun imar hareketleri sırasında İstanbul ile İzmit arasındaki bu yolu ihmal ettiği düşünülemez.

I. Constantinus döneminden itibaren Helenopolis’in önem kazanması ve Iustinianus devrinde ihyası üzerine bu yolun gözden düştüğü anlaşılır. Procopius deniz yolculuğunu teşvik edip, kara yolunun ihmal edilmesinden dolayı Iustinianus’u alaya alır³. Fakat İmparator II. Iustinus ve eşi Sophia döneminden sonra Helenopolis yerine Pythia’nın (Yalova- Termal) önem kazanması üzerine Prainetos eski kimliğine geri dönmüştür. XI. yüzyılın sonlarına doğru, I. Haçlı Seferi’nde bu yolun kullanıldığı bilinir. Anna Komnena, babası İmparator Aleksios Komnenos’un Drepane’ye geçtiğini kaydeder⁴. O yıllarda Helenopolis terk edilmiş harabe bir kasaba olduğundan sefalet şehri anlamında olan “Eleeinopolis” [Ελεεινόπολις] diye anılıyordu. 1097 yılında Haçlıların tekrar kara yolunu kullanmışlardır.

Bu yolun başlangıç noktası olan **Khrysopolis** [Χρυσόπολις] (Üsküdar) Khalkedon’a bağlı bir köy ve Boğaziçi’nin önemli bir iskelesiydi⁵.

3 Prokopios, **Gizli Tarih**, çev. Orhan Duru, İstanbul 2001, s. 162.

4 Anna Komnena, **Alexiad: Anadolu’da ve Balkan Yarımadası’nda İmparator Alexios Komnenos Dönemi’nin Tarihi Malazgirt’in Sonrası**, çev. Bilge Umar, İstanbul 1996, s. 480.

5 Petrus Gyllius, **İstanbul Boğaziçi**, çev. Erendiz Özbayoğlu, İstanbul 2000, s. 224; Janin, “La banlieue asiatique”, **Echos d’Orient**, XXI (1922), s. 337-345; ay.yaz., “L’ église byzantine sur les rives du Bosphore (Côte asiatique)”, **Revue des études byzantines**, XII (1954), s. 92- 96; ay.yaz., **Constantinople Byzantine**, Paris 1950, s. 450- 451; Semavi Eyice, **Bizans Devrinde Boğaziçi**, İstanbul 1976, s. 49- 52; İ. Hakkı Konyalı, **Üsküdar Tarihi**, I, İstanbul 1976, s. 10- 29; II, s. 201; Charles Texier, **Küçük Asya**, çev. Ali Suat, I, Ankara 2002, s. 125- 132. Marmaray kazısı: Şehrazat Karagöz, “Marmaray Projesi Üsküdar Meydanı Aç- kapa İstasyonu Arkeolojik Kurtarma Kazıları”, **15. Müze Çalışmaları ve Kurtarma Kazıları Sempozyumu**, Ankara 2007, s. 137- 166; Şehrazat Karagöz - Şeniz Atik ve dğl., “Khrysopolis Koloni Kenti Olarak Tarihteki Yeri”, **Gün Işığında İstanbul’un 8000 Yılı. Marmaray, Metro, Sultanahmet Kazıları**, İstanbul 2007, s. 32- 53.

Khrysopolis'te VI. yüzyılın sonlarına ait Meryem'e ithaf edilmiş Philippikos Manastırı ile bunun yanında bir yazlık saray bulunuyordu. Ayrıca, tarihi kaynaklarda Lykhnia Manastırı ve Azize Marina Şapeli'nin de adları geçer. Marmaray kazıları, Üsküdar meydanının bulunduğu yerde büyük bir Bizans dini yapısının varlığını ortaya çıkartmıştır. Khrysopolis'in iskelesinin **Damalis** [Δάμαλις] (Salacak) olduğu anlaşılır⁶. Yolun doğuya yönelerek şimdiki İnadiye güzergâhıyla Khalkedon'a ulaşması gerekir. Haydarpaşa civarında I. Konstantinos'un (324- 337) yazlık sarayı olduğu bilirse de, buna ait çok güvenilir bilgi ve bulgulara sahip değiliz. Sadece, bu bölgede yapılan hafriyatlarda ortaya çıkan ve bugün GATA bahçesinde duran Kompozit üslûbundaki mermer sütun başlıkları (**resim 1**) bu mıntıkanın Bizans arkeolojisine ışık tutabilecek malzemelerdir.

Khalkedon'un [Χαλκηδών] Bizans dönemine ait izleri silinip gitmiştir⁷. Sağlam surlarla tahkim edildiği bilinen bu site IV. yüzyıldan sonra büyüyerek sur dışına taşmış, surların hükmü kalmadığından yıkılarak, taşları -bir rivayete göre- Valens (Bozdoğan) Su Kemerinin yapımında kullanılmıştır. Kıyısı

6 Gyllius, **a.g.e.**, s. 225- 228; Janin, **a.g.e.**, 1922, s. 347- 348; Janin, **a.g.e.**, 1950, s. 451; Eyice, **a.g.e.**, 1976, s. 52- 53; Niketas Khoniates, **Historia**, çev. Fikret Işıltan, Ankara 1995, s. 150.

7 Gyllius, **a.g.e.**, s. 230- 234; H. Leclercq, "Chalcédoine", **Dictionnaire d'archéologie chrétienne et de liturgie**, III, s. 90- 130; Pargoire, "Sainte-Bassa de Chalcédoine", **Echos d'Orient**, VI (1903), s. 315- 317; I. P. Miliopulos, "Der alte Hafen von Chalkedon", **Mitteilungen des Deutschen Archäologischen Instituts**, 31 (1906), s. 53- 54; S.Vailhé, "Sainte- Bassa de Chalcédoine", **Echos d'Orient**, XI (1908), s. 227; Pargoire, "L'église Sainte-Euphémie et Rufinians à Chalcédoine", **Echos d'Orient**, XIV (1911), s. 107- 110; Janin, **Les églises et les monastères des grands centres byzantins**, Paris 1975, s. 31- 35; ay.yaz., **a.g.e.**,1922, s. 352- 386; ay.yaz., "Les églises Sainte Euphémie à Constantinople", **Echos d'Orient**, XXXI (1932), s. 270- 285; ay.yaz., **a.g.e.**, 1950, s.448-449, 454-455; C. Emereau, "Environs de Chalcédoine", **Echos d'Orient**, XXIII, s. 34- 35; J.B. Papadopoulos, "Notes sur quelques découvertes", **Echos d'Orient**, XXV (1926), s. 46- 48; Miliopulos, "Περὶ τοῦ ἐν τῇ περιφερείᾳ χαλκηδονός βυζαντινῶν ναῶν", **Byzantinische Zeitschrift**, 28 (1928), s. 234- 331; A.M. Schneider, "Saint Euphemia und das Konzil von Chalkedon" (A. Grillmeier- H. Bach, **Das Konzil von Chalkedon- Geschichte und Gegenwart**'ın içinde), Würzburg 1951, I, s. 291- 302; F. Halkin, **Euphémie de Chalcédoine**, Brüksel 1965; S. Eyice, "Euphemia (Ayia) Kilisesi", **Dünden Bugüne İstanbul Ansiklopedisi**, III, İstanbul 1994, s. 227; Müfid Ekdal, **Kadıköy**, İstanbul 1996. Ayrıca: Engin Akyürek, "Bizanslılar, Azizleri ve Khalkedon'lu (Kadıköy) Azize Euphemia", **Sanat Dünyamız**, S. 69-70 (1999), s. 175- 189; ay.yaz., **Khalkedon'lu (Kadıköy) Azize Euphemia ve Sultanahmet'teki Kilisesi**, İstanbul 2002; Texier, **a.g.e.**, 2002, s. 119- 125.

bataklik olan Khalkedon yarımadasının rüzgâra kapalı doğu ve kuzeybatı kısmında iki limanı vardı. İmparator III. Konstantinos'un (641) sarayının Altıyol civarında olduğu sanılır. Azize Euphemia'ya adanan bazilikal planlı kilise ve buna kuzeyden bitişik durumdaki *martyrion*'un Yeldeğirmeni'nde bulunduğu hakkında yaygın bir görüş vardır. Bundan başka Aziz Georgios'a ithaf edilen bir kilise ile Azize Bassa Manastırı'nın adları geçer ki, Bassa Kilisesi ve yanına 536 yılında eklenen kilisenin Himeros deresi (Haydarpaşa deresi) yakınında olduğu bilinir. Bu semtte bulunarak uzun bir süre İbrâhim Ağa Camii'nin avlusunda duran, üzeri *akanthus* yaprakları ve bereket boynuzlarıyla bezeli zarif bir sütun başlığının bu manastıra ait olması mümkündür (**resim 2**). Yine aynı mıntıkada, son yıllarda ortaya çıkartılan bir sarnıç, büyük bir yapıya alt yapı teşkil ediyor izlenimi verir (**resim 3, çizim 2**). Khalkedon'un kuzeyine rastlayan **Himeros**'un [Ἡμερος] Ayrılık Çeşmesi'nin bulunduğu mıntıkada olması mümkündür⁸. Bilindiği gibi burası Osmanlı dönemi Bağdat Yolu'nun da önemli bir noktasıydı. Doğuya sefere gidenlerin uğurlandıkları bu yer, Bizans döneminde de benzer özelliğe sahip, site dışında bir mahalle olmalıdır.

Yol Khalkedon'dan sonra **Promotu** [Προμότυ] (Moda) burnunu, bunun arkasındaki **Kalamation** (Kalamış) koyunu (önceleri **Eutrepion** [Εὐτροπίου]) ve bunun kuzeybatı kısmındaki **Hiera**'yı [Ἱερία, veya **Hieraion** [Ἱεραίων] (Fenerbahçe) sahilde bırakacak şekilde doğuya uzanıyordu. Bağdat Yolu üzerinde, Caddebostan'a kadar herhangi bir Bizans yerleşmesinin olup olmadığını bilmiyoruz.

Ruphinianus [Ῥουφινιαναί] (Caddebostan), aslında adı meşe- meşelik anlamı taşıyan **Drys** [Δρῦς] adındaki eski bir yerleşimin I. Theodosius devrinden itibaren aldığı adı taşıyordu⁹. Burada büyükçe bir liman, iskele, pekçok dini ve sivil bina ile yazlık saray vardı. Dini yapılar; azizlerden Petrus ve Paulos'a sunulan Havarion Kilisesi ile bununla bağlantılı Hypaseos Manastırı idi. Bu kompleksin adı önceleri Ruphinianus Manastırı olmalıdır. Bundan başka bir de Aziz Mikhael ve Romain Kilisesi bulunmaktaydı.

Sivil yapılara gelince; yük gemilerinden indirilen hububatın depolandığı ambarın sahile yakın bir yerde olması gerekir. Bu sahil yerleşmesinin en

8 Pargoire, **a.g.e.**, 1903, s. 315- 317; Vailhé, **a.g.e.**, 1908, s. 227; Janin, **a.g.e.**, 1922, s. 385- 386; ay.yaz., **a.g.e.**, 1950, s. 454- 455.

9 Constantios, *Constantiniana*, 1944, s. 201- 202; Grosvenor, **Constantinople**, I, Londra 1895, s. 258; Pargoire, "Rufinians", **Byzantinische Zeitschrift**, VIII (1899), s. 429- 478.

görmekli yapısı 390- 395 yılları arasında *Praefectus Paetorius* Ruphinus tarafından yaptırılan sayfiye sarayıydı. XI. yüzyıl sonlarına kadar kullanıldığı bilinen bu sarayın bulunduğu nokta kesin olarak bilinmemekle birlikte denize yakın bir yerde olması gerekir. Çünkü bu mıntıkada arazi çok düzdür ve deniz manzarasına hakim, sahil kısmındaki bir yerin bu yapı için seçilmiş olması akla yakındır. Limanın yeri ise, eskiden Caddebostan halk plajlarının bulunduğu koy olmalıdır. Bu bölgedeki inşaat kazılarında kalın gövdeli granit sütunlar bulunmuştur.

Aziz Euksentios'un 451 yılında bir süre burada konuk olması burasının bir menzil noktası olduğunun kanıtıdır. Euksentios daha sonra bu yoldan doğuya doğru gitmiştir. Daha batıda Alt Göztepe'deki kazılarda çok sayıda mezarın ortaya çıkması, bu bölgenin Ruphinianus'un, hatta Drys'in mezarlığı olması ihtimalini artırır. Yalnız, Göztepe Parkı'ndaki sütun başlıkları ve sütun gövdesinin (**resim 4- 5**) bu bölgeye ait özgün malzemeler olmaması olasılığı vardır¹⁰. Şaşkınbakkal'da bir pasajın inşası için yapılan hafriyatta doğru tarzında işlenmiş sepet şeklinde kırık bir sütun başlığı bulunmuştur (**resim 6**).

Bizans devrinde Bostancı'nın yerinde **Poleatikon** [Πολεάτικον] adlı bir kasabanın¹¹ olduğu bilinir. Bir liman ve yazlık sarayın bulunduğu bu küçük yerleşmede, deniz yoluyla seferden dönen imparatorun karaya çıktığı iskelelerden biri vardı. İmparator burada dinlendikten sonra başkente giderdi. Saray VII. Konstantinos Porphyrogennetos tarafından yaptırılmıştı. Poleatikon adının "poleia" yani genç atların eğitildiği tavlardan gelme

10 Miliopulos, "Βουνός Αύξεντίου- Ρουφινιαναι- Ναός άποστόλου Θωμά έν Τοίς Βοραιδίου", *Byzantinische Zeitschrift*, IX (1900), s. 63- 71; ay.yaz., "Πού έκειντο αί Ρουφινιαναι?", *Κωνσταντινουπόλει Έλληνικόζ Φιλολογικόζ Σύλλοζ*, 29 (1907), s. 274-282; Janin, "La banlieue asiatique de Constantinople, IV- Rufinianos (Djadi- Bostan)", *Echos d'Orient*, XXII (1923), s. 182- 190; ay.yaz., **a.g.e.**, 1950, s. 150- 151, 459-460; Celâleddin Germiyanoglu, "Caddebostanı- Ortaçağda İstanbulun Anadolu Ciheti Yazlıkları", *Akşam Gazetesi*, 13 Mart 1950, s. 3, 7; Eyice, "Rufinianai Sarayı", **Dünden Bugüne İstanbul Ansiklopedisi**, VI, İstanbul 1994, s. 245; Şaşkınbakkal'da bulunan sütun başlığı: A.M.Schneider, "Funde in Suadiye", *Archaeologischer Anzeiger*, 59-60 (1944-45), sütun 78-79, levha 29/1.

11 Janin, **a.g.e.**, 1923, s. 190; ay.yaz., **a.g.e.**, 1950, s. 459; Nezih Fıratlı, **Resimli Rehber**, İstanbul 1966, s. 152. Çeşmedeki devşirme malzemeye ilgili: Eyice, **a.g.e.**, 1958, s. 100 ve ay.yaz., "Çatal Çeşmeler", **TDV İslâm Ansiklopedisi**, 8, İstanbul 1993, s. 233- 234. Huguenin'in malikânesindeki eski eser koleksiyonuyla ilgili olarak: Eyice, "Bostancı", **Dünden Bugüne İstanbul Ansiklopedisi**, II, İstanbul 1994, s. 304.

ihtimali vardır ki, belki de burada saraya gidecek taylorları eğiten bir taylor bulunmaktaydı. Bostancı'da bulunan Doğu tarzında işlenmiş sütun başlığının dört yüzünde birer *monogram* vardır. İstanbul Arkeoloji Müzeleri'nde 4083 envanter numarasıyla kayıtlı olan bu başlık belki de Poleatikon'da olduğu bilinen Meryem Manastırı'na aittir. Bu manastırın yerinin tren istasyonunun biraz batısında, tren köprüsü civarında olması mümkündür. Çatalçeşme mevkiinde, tren yolu yakınındaki bir apsis kalıntısı belki de bu manastıra aittir. "Çatal Çeşme" adıyla anılan çeşmenin kemer taşlarının sütun gövdelerinden tıraş edilerek kullanılan parçalar olduğu, 1946'da Bağdat caddesinin genişletilmesi sırasında bu çeşmenin sökülerek 1947 yılı yazında daha içeriye alınması sırasında görülmüştür. Keza bu çeşmenin teknesi *antropoid* bir lahitten bozmadır. İki yanındaki hayvan sulaklarıysa yine lahdin ortadan ikiye kesilip bir kenarları mermer plakayla yamanmasıyla yapılmıştır. Suadiye Polis Karakolu'nun civarında bulunan, X. yüzyıla ait mermer lahit burada bir mezarlığın bulunduğu delalet eder. Bu lahit, üzerindeki yazıttan anlaşıldığına göre Nikolaos adındaki din adamına aittir. Burada olduğu bilinen Meryem Manastırı'na ait bu kalıntıların deniz istikametine doğru uzandığını gösteren Çeşme sokağındaki payandalı duvar parçası günümüze gelmemiştir. Aynı yerde Bağdat caddesinin kenarına kablo döşenirken Bizans tuğlalarının bulunması bir Bizans yapısının varlığını gösteren diğer bir kanıttır. Janin'in 1900'lü yılların başlarında gördüğü kilise duvarından başka, daha doğuda limanın mendireği belli olmaktaydı. Arapların 718'deki İstanbul kuşatmasında bu limana bir miktar geminin sığınmıştır. Liman büyük ihtimalle, kurutulmuş olan Bostancı deresiyle (Çamaşırçı deresi) Turşucu deresi arasındaki koyun bulunduğu yerdedir. Limana ait olması gereken ve denize doğru uzanan payandalı tuğla duvar bu limana ait olmalıdır. Bu muntıkada sahilden kuzeye doğru uzanan tuğla tonozlu tünel parçası da günümüze gelmemiş olup, bunun üzerinden şimdi sahil yolu geçmektedir. Janin'in tren istasyonunun olduğu alanda gördüğü sütun gövdeleriye yakın zamana kadar istasyonun arka tarafında duruyordu. Haydarpaşa- Bağdat demiryolunun genel müdürü İsviçreli mühendis Edouard Huguenin'in (1856-1926) Bostancı'daki köşkünden İstanbul Arkeoloji Müzeleri'ne getirilen parçalar içinde Bizans dönemine ait olanlar varsa da, bunlar Bostancı çevresine ait olmayıp, eski eser koleksiyonuna meraklı bu kişinin demiryolu inşaatı yapılırken, bu güzergâhtan toplattığı malzemelerdir.

Daha doğuda, Çamlık burnunda bazı Bizans duvarlarına rastlanmışsa da,

bölgenin en büyük Bizans yapısı Çınar mevkiindeki önceleri **Brias** Sarayı [Βρύασι] olarak tanımlanan yapıdır¹². İkonoklazma devrinde, İmparator Teophilos tarafından 831- 832 yıllarında yaptırılan Brias Saray'ı Arap saraylarının mimari özelliklerini taşıyordu (örneğin Kûfe Dârü'l- imar ve Bağdat Dârü'ş- şecere). Batıdaki parçasının bir sarnıçla mahzen üzerinde yükseldiği anlaşılan bu kalıntının (**resim 7**) bugün tanımlanabilen kısımları dikdörtgen planlı mekânla buna bağlı dehlizlerle kuşatılmış kubbeli mekândır. Üç nefli saray kilisesi Aziz Mikhael ve kadın martirlere adanmıştı. Sarnıcın üzerini 28 tane kubbeli tonoz örtüyor, doğudaki kare planlı mekânın kubbesini dört masif pâyeye taşıyordu. Hiç şüphe yok ki, kompleksin bütünü bugün toprak üzerinde görünenler kadar değildir ve kompleksin çekirdeğini teşkil eden bu kalıntıların çevresinde ek mekânlar olmalıdır (**çizim 3**). Harabenin bulunduğu bu alanda yapılan arkeolojik araştırmaların sonuncusu Dr. Alessandra Ricci'ye ait olup, bu araştırmada doğuya bakan üç apsisin bulunması üzerine Ricci mevcut kalıntının saray değil, kilise; kompleksin ise Satyros Manastırı'na ait olduğunu iddia etmiştir¹³. Küçükyalı ile Maltepe arasında olduğu bilinen **Satyros**'da [Σάτυρος] Aziz Mikhael'e ithaf edilen 873 tarihli manastırla bir imparatorluk kasrı vardı¹⁴.

12 Hammer, **Constantinopolis - Bosphoros**, II, s.256 vd; Pargoire, **a.g.e.**, 1899, s. 467; ay.yaz., "Les monastères de Saint Ignace et les cinq plus petits îlots de l'Archipel des Princes", **Bulletin de l'Institut archéologique russe de Constantinople**, VII (1901), s. 467; E. Mamboury, "Ruines byzantines entre Maltépé et Bostandjik", **Echos d'Orient**, XIX (1920), s. 322- 330; K. Lehmann- Hartleben, "Archaeologisch- epigraphischer aus Konstantinopel und Umgebung", **Byzantinisch- neugriechische Jahrbücher**, III (1922), s. 103- 106; Meliopoulos, "Περί Βρυαντος", **Byzantinische Zeitschrift**, XXVII (1927), s. 325- 345; Janin, "La banlieue asiatique de Constantinople, VII. Bryas (Maltépè)", **Echos d'Orient**, XXII (1923), s.193- 195; ay.yaz., **a.g.e.**, 1950, s. 145- 146; Mamboury, **İstanbul touristique**, s. 653; Eyice, "İstanbul'da Abbasi Saraylarının Benzeri Olarak Yapılan Bir Bizans Sarayı", **TTK. Belleteni**, XXIII (1959), s. 79- 111; ay.yaz., **Petit Guide**, s. 115- 116; ay.yaz., "Brias Sarayı", **Dünden Bugüne İstanbul Ansiklopedisi**, II, İstanbul 1994, s. 322- 324; Mehmet İ. Tunay, "Bryas Sarayı", **Arkitekt**, S.40/ 344, s. 175- 176; Cyril Mango, **Byzanz**, Stuttgart 1978, s. 113, resim 157; ay.yaz., "Notes d'épigraphie et d'archéologie : Constantinople, Nicée", **Travaux et mémoires**, XII, Paris 1994, s. 347- 350.

13 Alessandra Ricci, "The Road from Baghdad to Byzantium and the Case of The Bryas Palace in Istanbul", **In Byzantium in the Ninth Century: Dead or Alive ?**, (ed. L. Brubaker), Varlorum 1998, s. 131- 149; ay.yaz., "Bizans'ta Kır Sevgisi: Konstantinopolis'in Asya Kıyısındaki Banliyösü", **Bizans Yapılar, Meydanlar, Yaşamlar** (çev. Buket Kitapçı Bayrı), İstanbul 2011, s. 71- 88.

14 Jules Pargoire, "Les monastères de Saint Ignace et les cinq plus petits îlots de l'archipel des Princes", **Bulletin de l'Institut archéologique russe de Constantinople**, VII (1901)

İmparator I. Mikhael'in oğlu İgnatios'un yaptırdığı bu manastırın denize yakın bir yerde olması gerekir. 717 yılındaki kuşatma sırasında Araplar buraya sığınmıştı. Herhalde Latin istilasını veya Türk akınları sırasında tahrip olan bu manastırda İgnatios'un mezarı bulunuyordu. Yunan sanat tarihçisi E. Tepeinos, Satyros'u Maltepe olarak tanımlar.

Adını efsanevi bir yaratık olan dragondan (ejder) alan Dragos'da da bir Bizans yerleşmesi olması gerekir. Gyllius burada bulunan **Obrias** adlı yerleşmeden söz eder. Bu bölgede, Cevizli Tekel Lojmanı bahçesindeki küçük Bizans hamamı kalıntısı (**resim 8**) belli ki imparatorluğa ait bir sayfiye sarayı (belki de Brias Sarayı) ya da av kasrına aitti. Bu yapının VI. yüzyıla ait olduğu ve X. yüzyıl içlerine kadar kullanıldığı anlaşılmıştır¹⁵.

Khartalemen [Καρταλιμήν] (Kartal) tarım ve hayvancılığın yapıldığı ufak bir köydü. Kartal'da Bizans'a dair mimari kalıntılar eski itfaiye binasının bulunduğu yerdedi. Kartal- Yakacık yolu üzerinde, Soğanlık'ta 1963 yılında bulunan Orta Bizans dönemine ait kilise zengin *opus- sectile* döşemeye sahipti. Bu kalıntının, üç apsisi, kapalı Yunan haçı planında, dört sütunlu bir kiliseye ait olduğu anlaşılmıştır (**resim 9**), (**çizim 4**). İç boyutları 18 x 8 metre olan bu yapının duvarları özensiz bir taş-tuğla işçiliğine sahipti. Döşemesi ve kazıda bulunan mimari parçalar İstanbul Arkeoloji Müzeleri'ne taşınmıştır. Kalıntılar ortadan kalkmış, yerine yeni binalar yapılmıştır¹⁶.

Adının anlamı "sulak yer" olan **Panteikhion** [Παντείχων] (Pendik) Bizans döneminin doğal bir liman kasabasıdır. Gyllius'dan öğrenildiğine göre burası kuvvetli surlarla tahkim edilmişti. Eski kaynaklarda Panteikhion'da bir devlet hapisanesi, Belisaros'un villası, Ioannes Prodromos Kilisesi ve ayazmasıyla, çapı 50 metre olan açık bir sarnıcın bulunduğu bilgilerine

s. 74-75; A. Tsakaloff, "Περὶ Σατύρων", *Byzantinische Zeitschrift*, XXII (1913), s. 122-126; Janin, *a.g.e.*, 1923, s. 191-193; ay.yaz., *a.g.e.*, 1950, s. 460. E. Tepeinos, "Περὶ τοῦ ἀρχαίου Βρύαντος, νῦν τῶν Μάλτεπε, καὶ τῶν πέριξ", *Ανατολικός Ἀστήρ*, 30 (1891), s. 65 (Satyros Maltepe'dir iddiasında bulunmaktadır).

15 Alpay Pasinli- Cihat Soyhan, "Cevizli (Dragos) Kazısı", *TTOK Belleteni*, S. 62/341 (1978), s. 30-33.

16 Meliorulos, "Ἀρχαιολογικαὶ τοπογραφικαὶ ζητήσεις", *Ὁ Νέος Ποιμήν*, 5 (1923), s. 299 vd; Janin, "La banlieue asiatique de Constantinople, VII. Cartalimène (Cartal)", *Echos d'Orient*, XXII, s. 195-196; ay.yaz., *a.g.e.*, 1950, s. 455. Soğanlık'daki kilise: Fıratlı, "Müze dışı Arkeolojik Faaliyet ve Buluntulara Dair Haberler, 4- Yakacık ile Kartal arasında bulunan kilise kalıntısı", *İstanbul Arkeoloji Müzeleri Yıllığı*, XI- XII, İstanbul 1964, s. 107, levha XXXIX- XL.

rastlanılır. I. Iustinianus devrinin ünlü şahsiyetlerinden biri olan Belisaros'un villası üzüm bağlarının bulunduğu geniş bir arazide yer alıyordu¹⁷. Bugün izi kalmayan surlar XIII. yüzyıla aitti. Pendik'teki en önemli buluntu TEM'in güney kenarında kavşak düzenlemesi sırasında ortaya çıkan manastır kalıntısıdır. Bunlar inceleme yapılmadan ortadan kaldırılmıştır.

Kurtköy yakınında kilise, şapel, mezar odası ve keşiş hücrelerinden oluşan Orta Bizans devrine ait bir manastır kompleksinin kalıntılarına rastlanmıştır¹⁸. Bu dini tesis Bizans yolunun kuzeyindeki bir noktada yer almaktaydı.

Ioannes Prodromos (Vaftizci Yahya) Kilisesi Pendik'in 1 kilometre doğusunda, **Kosilaos** [Κοσίλαος] denilen denize yakın bir yerdeydi. Burasının Kaynarca olması gerekir. Ioannes Prodromos'un Şam'daki rölikleri İmparator Valens tarafından Başkent'e getirilmişti. Rölikleri taşıyan katırların Pendik yakınında yürümek için inat etmeleri üzerine, kemiklerin burada korunmasına karar verilmiş ve bunun için Kosilaos'da Ioannes adına bir kilise yapılmıştır. İmparator Theodosius bu kilisede korunan rölikleri buradan aldırıp Hebdomon'a (Yenimahalle- Bakırköy) taşıtmıştı. Bu yapı 1010 yılına kadar varlığını sürdürmüştür. Bugün deniz kıyısına yakın bir yerde bulunan *Korinth* üslûbundaki mermer sütun başlığıyla (**resim 10**) kırık bir gövdenin bu kiliseye ait olma olasılığı vardır. Kaynarca semtine bu adı veren Ioannes Ayazması da aynı yerdeki ağaçlıklı köşede idi. Burası 1924'e kadar Ortodoksların kutsal kabul ederek ziyaret ettiği bir yerdi. İki yanıya üst kısmı arazi taşlarıyla örülmesi su yolundan ibaret olan ayazma Ioannes'in başının kesildiği 29 Ağustos günü ziyaret edilip dua edilen bir yerdi. Kaynaklarda burada olduğu bildirilen merkezi planlı sarnıcın kalıntıları ise sahile yakın bir noktada, boş bir arsadır. Moloz taş ve tuğlayla yapılan bu sarnıcın dairesel iç cidarı belli olmaktadır (**resim 11**). Yakınındaki üç mermer sütun kaidesinden de anlaşıldığı kadarıyla, bu su yapısının, üzeri kapalı bir sarnıç olması gerekir. Bu yerleşmenin su gereksinimini karşılayan sarnıç, bazı gezgin ve araştırmacıların da dikkatini çekmiştir. XVIII. yüzyılın ortalarında bu sarnıcı gören Richard Pococke, toprak içindeki üzeri açık bir

17 Panteikhion ve buradaki yapılarla ilgili bkz. Gyllius, **a.g.e.**, s. 189; Miliopulos, "Περί Βρύαντος (Μάλτεπε)", **Byzantinische Zeitschrift**, XXII (1913), s. 451- 458; Janin, "La banlieue asiatique. IX. Panteichion (Pendik)", **Echos d'Orient**, XXII (1923), s. 196- 198; ay.yaz., **a.g.e.**, 1950, s. 456- 458; Ramsay, **a.g.e.**, s. 200; Neval Konuk, **Pendik – Tüm Tarihi İle**, İstanbul 2010, s. 272-273, 325, 328, 343-344.

18 Cihat Soyhan, "Pendik'de Bizans Devrine Ait Manastır Kazısı", **Sanat Tarihi Yılığ**, 8 (1978), s. 139- 158.

sarnıcın suyuyla bostanların sulandığını yazar. Janin ise, İzmit yolunda, hemzemin geçidin solundaki yamaçta sağlam durumda bulunan merkezi planlı sarnıcın yaklaşık 40 metre çapında olduğunu kaydeder¹⁹. Janin'in tren istasyonu civarında harap durumda gördüğü mezarlar, buradaki Bizans mezarlığının varlığına işaret eder. Janin'in saptadığı diğer buluntularsa bazı köşklerin bahçelerindeki mimari plastik elemanlardı. Yakın zamana kadar sahile yakınında görülen Bizans dönemine ait duvar parçaları (**resim 12**) da yok olmuştur.

Yolun, daha sonra **Akritas**'a [Ακρίτας] (Tuzla) doğru yöneldiği anlaşılır. Kaynaklarda bu bölgede beş manastırın bulunduğu belirtilir. Bunlardan biri Theotokos Meryem'e, diğerleri Aziz Tryphon ve Aziz Demetrios'a sunulmuştu. Bunların yerleri tam olarak bilinmemekle birlikte, 1972 yılında Değirmenaltı mevkiinde bir manastır kilisesinin kalıntularına rastlanmıştır. Orta Bizans dönemine ait kapalı Yunan haçı planındaki (**çizim 5**) bu yapı ve iç dekorasyonuna ait parçalar yayınlanmıştır²⁰. Yarımadanın yakınındaki

19 Kosilaos için: **Miliopulos**, “Βυζαντιακαί τοποθεσία”, **Byzantinische Zeitschrift**, XV (1906), s. 555- 559; ay.yaz, a.e., XXII (1913), s. 451- 458; Janin, **Echos d'Orient**, XXII (1923), s.197- 198. Merkezi planlı sarnıç hakkında: **Richard Pococke**, **A Description of the East and Some Others Countries**, London 1743, s. 98.

20 M. Gedeon, “Ακρίτας καί Τουζλα”, **Εικονογραφημενο Ημερολογιο**, İstanbul 1896, s. 184- 207; J. Pargoire, “Étienne de Byzance et le cap Acritas”, **Echos d'Orient**, II (1900), s. 206- 214 (Akritas'ın Tuzla olduğunu kanıtlar); Siderides, “Ακρίτας”, **Κωνσταντινουπόλει Έλληνικός Φιλολογικός Σύλλογος**, 31 (1909), s. 91- 101; Meliopoulos, “Εκσακριβοσις βυζαντινον τοποτησεων”, **Κωνσταντινουπόλει Έλληνικός Φιλολογικός Σύλλογος**, 31 (1909), s. 112- 118; Janin, “Autour du cap Acritas”, **Echos d'Orient**, XXVI, (1927), s. 206-214; ay.yaz., **a.g.e.**, 1950, s.445- 446; Eyice, “Tuzla'nın Değirmenaltı Mevkiinde bir Bizans Kalıntısı”, **Sanat Tarihi Yıllığı**, 5 (1973), s. 27- 78; Manastırlar için: Glykera [Glukeria] = **Echos d'Orient**, XXVI, s. 290- 292; Janin, **a.g.e.**, 1950, s. 453- 454. Tryphon = **Echos d'Orient**, XXVI, s. 295- 296; Janin, **a.g.e.**, 1950, s. 461. Aziz Andreas, Janin, **a.g.e.**, 1950, s. 446; Adadaki kazı: Cihat Soyhan , “Tuzla, Ekrem Bey Adasındaki Bizans Manastırı ve Civarındaki Bizans Kalıntıları”, **Mimarlık Tarihi Enstitüsü Bülteni**, I, S.4 (1975), s. 59- 61; Alpaslan Koyunlu - Sümer Atasoy - C. Soyhan, “Tuzla Civarındaki Adalarda Yapılan Araştırmalar”, **MTRE Bülteni**, II, S. 5-6 (1975), s. 58- 60. Niketiaton = Janin, **a.g.e.**, 1950, s. 303; Meliopoulos, “Εκσακριβοσις βυζαντινον τοποτησεων”, **KSyll.**, 29 (1909), s. 283-288; Meryem (Panagia) = Ramsay, s. 200; Soyhan, “Tuzla Yakınındaki Adaların Bizans Yapıları”, **Sanat Tarihi Araştırmaları Dergisi**, S.12 (1996), s. 25- 28; İncir adası= Glikeria adasındaki kiliseye ait yazı ve fotoğraflar: Berna Erten, “İşte Rahmi Koç'un Gizli Adası”, **Klips**, S.2, Eylül 1992, s. 20- 23. Prof. Dr. Semavi Eyice'nin 1988'deki yüzey araştırması: “Tuzla önündeki Hagia Glykera Kilise ve Manastırı”, **Arkeoloji ve Sanat Tarihi Araştırmaları Yıldız**

adacıklarda da çeşitli manastırlara ait mimari kalıntılar yer almaktadır.

Bu yarımadanın en önemli yerleşmesi olan **Niketiaton**'un [Νίκητιάτον] yeri tam olarak saptanamamıştır. Adı özellikle Latin işgâli sonrasında anılan bu karakol kalesi içindeki yerleşme genel olarak Üçburun yarımadasındaki Ağılaltı mintikası olarak kabul edilir. Burada Niketiaslı Sergios'un IX. yüzyılın ikinci yarısında kurduğu Meryem'e sunulan bir manastır vardı. 1950'li yıllarda mevcut olan bir Bizans yapı kalıntısının (**resim 13**) bu manastırın bir parçası, ilerisinde denize doğru olan kısımdaki tahkimatın ise Niketiaton Kalesi olması olasılığı kuvvetlidir. IX. yüzyıl taş işçiliği gösteren ve zemininin mozaik bezemeli olduğu anlaşılan bu kalıntının altında bir sarnıç veya mahzen vardı. Miliopulos'un burada bulduğu yazıtta Theotokos adı ve ilâhisi yazılıydı²¹.

Philokrene [Φιλοκρενε] kalesi²² Eskihisar ve Darıca'daki kalelerin daha batısında idi. Ramsay, Pelekanon Muharebesi'nden sonra birliklerin toplandıkları üssün bu kale olmasından dolayı bu bölgede, en batıdaki kale olması gerektiğini söyler. Feridun Dirimtekin'e göre Yelkenkaya'nın (Leukation) 2 kilometre kuzeyinde, bir koya egemen konumdaki Kaleburnu denilen harabedir. Bu kale, iki köşesi deniz yönünde bulunan, düzgün olmayan beşgen şeklindeydi. Taş işçiliğiyle Bizans'ın son devrinin içlerine

---

Demiriz'e Armağan, İstanbul 2001, s. 67- 79, 199-208.

21 Gedëon, "Ακριτας και Τουζλα", **Εικονογραφημενο Ημερολογιο**, İstanbul 1896, s. 201 vd; Meliopoulos, "Το Νικετιατον", **Κωνσταντινουπόλει Έλληνικός Φιλολογικός Σόλλοζ**, 29 (1906), s. 283- 288; ay.yaz., "Αρχαιολογικαί ζητήσεις. Μέρος Α: Ονωράτου, Ρουφιναναί, Νικετιατον, Ακριτας", **Ο Νέος Ποιμήν**, I/3 (1919), s. 335-354; ay.yaz., "Αρχαιολογικαί τοπογραφικαί ζητήσεις", **Ο Νέος Ποιμήν**, 5 (1923), s. 299 vd; Janin, **a.g.e.**, 1950, s. 303, harita XIV; ay.yaz., "Autour du cap Acritas", **Echos d'Orient**, 24 (1927), s. 303; Feridun Dirimtekin, "Pelekanon, Philokrini, Nikiataton, Ritzion, Dakibyza", **Fâtih ve İstanbul**, II/ 7- 12 (29 Mayıs 1954), s. 55-56, resim 7; konuya şurada değinilir: Eyice, **a.g.e.**, 1973, s. 52, resim 44- 45; Clive Foss, **Survey of Medieval Castles of Anatolia II: Nicomedia**, Ankara 1996, s. 46- 49, 50- 58 (Niketiaton'u Eskihisar olarak kabul eder).

22 Yapıyla ilgili görüşler ve kalenin mimarisi için bkz. Ramsay, **a.g.e.**, s. 202; VI. Mırmıroğlu, "Pelekanon Muharebesi", **TTK Belleteni**, XIII/50 (1949), s. 318, dn. 20; Dirimtekin, **a.g.e.**, 1954, s. 52- 53, resim 1- 6, kroki 2; Eyice, **a.g.e.**, 1973, s. 51, dn. 32; Bilge Umar, **Türkiye'deki Tarihsel Adlar**, İstanbul 1993, s. 661; Foss, "The Defenses of Asia Minor Against the Turks", **Greek Orthodox Theological Review**, 27 (1982), s. 145- 163; ay.yaz., "1984 Yılı Kocaeli ve Kütahya Ortaçağ Kaleleri Araştırması", **Araştırma Sonuçları Toplantısı**, III, Ankara 1986, s. 138; ay.yaz., **a.g.e.**, 1996, s. 46- 49, resim 26- 27, plan IV.

tarikhlenir. Kaynaklarda adından en erken XIV. yüzyılda söz edilir. Semavi Eyice burasının Pelekanon Muharebesi'nde sığınak olabilecek büyüklükte ve sağlamlıkta bir yer olmadığını belirtirse de, yerli halkın, yakın zamana kadar buradan “Filingir” diye söz etmesi, keza eski tapu kayıtlarında aynı adla anılmasından hareketle burayı Philokrene olarak kabul etmek gerektiğini söyler. Bu kalenin yakınında güneydoğu yönünde dış kısmında, sahilde bulunan Khristos Ayazması Orta Bizans devrine tarikhlenir. Adının anlamı “dost pınarı” olan Philokrene'deki su, muhakkak ki bu ayazmaydı. Bu bölgenin şimdiki adı “**Bayramoğlu**”dur ve kale bir dinlenme tesisinin içinde kalmıştır. Dirimtekin kaleyi 1950’li yılların başında görerek incelemiş, planını çıkartmıştır. Sadece güney köşe kulesiyle (**resim 14**) bir duvar parçası günümüze gelen bu kalenin yapımında kaba taş, tuğla ve *spolie* malzeme kullanılmıştır. Duvar kalınlığı 2 metre, burç yüksekliği 7 metredir. Civarda bulunan bazı kırık Bizans sütun gövdesi ve başlıkları ile bir kabartma levha tesisin içinde bir araya toplanmıştır (**resim 15**).

Bu bölgedeki bir başka kale **Ritzion**'dur [Ριτζιον]²³. XII. yüzyıla kadar “Tararion” denilen bu kalenin yeri “Ta Ritzion” adıyla bağlantılı olarak **Darıca** şeklinde saptanmıştır. Şimdi kaleden çok fazla bir kalıntı yoktur. Denize yakın bir yerde, sokak arasında silindirik gövdeli bir burçla beden duvarının bir bölümü günümüze ulaşmıştır (**resim 16**). Evliya Çelebi'nin anlatımından denize bakar konumda, köşelerinde silindirik kuleler olan dört köşeli küçük bir kale olduğu anlaşılır. Duvar kalınlığı 1.85 metre olan kalenin kapısı deniz tarafındaydı. 1421'e kadar Bizanslıların elinde kalan bu kalenin bulunduğu yerde Dakibyza'nın limanının olduğu düşünülür. Kaba taş, tuğla ve kalın bir tabaka halindeki Horasan harcıyla inşa edilmiş olan duvarların doğu kısmında gizli tuğla duvar tekniğinde duvar işçiliği görülür. Foss, bu yapıda XI. ve XIII. yüzyıllara ait iki yapı evresinden söz eder. Semavi Eyice 1962 yılında Darıca Çimento Fabrikası'nın arkasındaki ağaçlık arazide, büyük ölçüde, dairesel biçimli, düzgün taş işçiliği olan bir sarnıç tespit ederek bunu fotoğraflamıştır²⁴.

Genellikle Darıca ile Eskihisar arasına, “Manastır” denilen bölgeye yer-

23 Evliya Çelebi, **Seyahatname**, çev.Zuhuri Danışman, II, İstanbul 1969, s. 61; Ramsay, **a.g.e.**, s. 201- 202; Dirimtekin, **a.g.e.**, 1954, s. 57- 58, resim 8- 9; Foss, **a.g.e.**, 1996, s. 49; ay.yaz., **a.g.e.**, 1996, s. 49- 50, resim 28- 30; Umar, **a.g.e.**, 1993, s. 689, 766; ay.yaz., **Bithynia**, İstanbul 2004, s. 77- 81.

24 Eyice, **a.g.e.**, 1973, s. 52, dn. 38.

leştirilen **Pelekanon**'un [Πελεκάνων] adı Türkçe'ye "Bağ arası" şeklinde çevrilmektedir. Bizanslılar ve Osmanlılar arasında olan ve Bizanslıların bozgunuyla sonuçlanan çarpışma Bizans kaynaklarında 1329 ilkbaharı ya da yazı başında, bazılarında göre ise 1330'da olmuştu. Pelekanon ile ilgili birbirinden çok farklı yerler teklif edilmektedir. Burasının meskûn bir yer olmadığı açıktır, fakat yakınındaki **Mesampeloi** [Μεσάμπελον] denilen yerde adı XI. yüzyılda geçen Aziz Georgios'a sunulmuş bir manastır vardı²⁵.

Bu yolun güzergâhı üzerindeki **Dakibyza**'nın [Δακίβυζα] diğerlerine göre daha büyükçe ve önemli bir yer olduğu anlaşılmaktadır²⁶. VI. yüzyılın ilk çeyreğinde, yol güzergâhının değiştirilmesiyle önemini yitirse de, bu yolun 1097'den itibaren, I. ve II. Haçlı Seferleri'nde kullanılmış olması²⁷ tamamen âtil kalmadığını gösterir. Gebze'de Bizans döneminden günümüze ulaşan yapı olmasa da, Türk dönemi yapılarında devşirme olarak kullanılan parçalar ve dağınık mimari elemanlar Bizans yerleşmesinin izlerdir. Önünden Bağdat Yolu'nun geçtiği Çoban Mustafa Paşa Külliyesi'nin yerinde Bizans dönemine ait bir dini tesisin, büyük bir olasılıkla manastırın olması mümkündür. Medrese avlusunda karşılıklı duran tavus kuşu figürlü kuyu bileziği (**resim 17**), Bizans korkuluk levhaları ve taş lahitlerin devşirme olarak kullanıldığı avludaki şadırvan önemli izlerdir²⁸. Külliyenin yakınındaki Malkoçoğlu Mehmed Bey Türbesi'nde²⁹ kullanılan *İonik- impost* sütun başlıkları (**resim 18**), sağa sola dağılmış mimari parçalar bir başka grubu teşkil eder. Ayrıca, Gebze'nin en eski camisi olan, Bağdat Yolu'nun kenarındaki Sultan Orhan Camii'nin inşaatında da devşirme Bizans malzemeleri kullanılmıştır. Bu yapının bir Bizans kilisesinin kalıntısından yararlanılarak yapıldığı savının kesinliğini ortaya koyan sağlam bir dayanak yoktur. Bu caminin minare

25 Anna Komnena, **a.g.e.**, s. 327; Miliopulos, "Αρχαιολογικά τοπογραφικά ζητήσεις", **Ο Νέος Ποιμήν**, 5, s. 299 vd; Ramsay, **a.g.e.**, s. 202; Dirimtekin, **a.g.e.**, s. 45- 52; Mirmiroğlu, **a.g.e.**, s. 320; Umar, **a.g.e.**, 1993, s. 566.

26 Pouly Wissova, "Dakibyza", **Real Encyclopadie**, IV, (1901), s. 2017; Th. Wiegand, **Hannibals Grab, Bosphorus Mitteilungen**, İstanbul 1907, s. 60- 80; Texier, **a.g.e.**, s. 117- 119; F. Dirimtekin, "Dakibza", **Fatih ve İstanbul, IV, S. 7- 12 (1954) s. 58- 64; Ramsay, a.g.e., s. 200- 201; Erdem Yücel - Cihat Soyhan, Gebze ve Eskihisar**, İstanbul 1976, s. 7- 37, resim 5- 7, plan 1- 2; Foss, **a.g.e.**, 1996 s. 50; Umar, **a.g.e.**, 2004, s. 82- 86.

27 Işın Demirkent, **Haçlı Seferleri**, İstanbul 1997, s. 27- 29, 114.

28 Yücel - Soyhan, **a.g.e.**, s. 32.

29 Hasan Rıza Ergezen, "Malkoç Türbesi", **TTOK Belleteni**, 73 (1948), s. 15- 17; Yücel - Soyhan, **a.g.e.**, s. 36- 37; Eyice, "Malkoçoğlu Türbesi", **TDV İslâm Ansiklopedisi**, XXVII, Ankara 2003, s. 537.

kaidesindeki hayat ağacı ve *grifon* betimli taş blok (**resim 19**), üzerindeki kabartma Latin haçlarını kazıdıktan sonra camiye abdest teknesi yapılmış olan mermer lahit teknesi (yakın tarihte Osman Hamdi Bey'in müze evine taşınmıştır), civardaki sütun ve paye başlıkları Bizans dönemine aittir. Ayrıca bir zamanlar iki tane sütun başlığı caminin musalla taşına dayanak teşkil ediyordu³⁰. Bu caminin yakınındaki Menzilhâne Hamamı'nın civarında da etrafa dağılmış Bizans yapı elemanları bulunmaktadır.

Gebze'nin 6 kilometre kadar güneybatısında, denize egemen bir tepenin üzerinde kurulmuş olan **Eskihisar Kalesi**³¹, limanı koruyan, başkentin bir ileri karakoluydu (**resim 20**). Dirimtekin, burasının Dakibyza'nın kalesi olduğunu belirtir³². III. Andronikos'un Pelekanon bozgunu sonrası ordusunu dörde ayırıp, büyük bir kısmını bu kaleye yerleştirdiği bilinir. Laskaris sülalesinin henüz çocuk yaştaki son imparatoru IV. Ioannes Laskaris (1258- 1261), İmparator VIII. Mikhael Palaiologos (1261- 1282) tarafından, gözlerine mil çekildikten sonra bu kalenin zindanında tutsak edilmişti. Dikdörtgen planlı olan yapı dış ve iç kaleden oluşur (**çizim 6**). Kalenin dördü yarım daire, altısı dikdörtgen kesitli kuleleri bulunmaktadır. Bunlarda mazgal bulunmaması ilgi çekicidir. Ana kapısı iki kule arasına açılmıştır. Ayrıca üçü iç, üçü de dış avluda olmak üzere altı kapısı daha vardır. Kaba taşla inşa edilen dış surlar harap durumdadır. Sadece silindirik gövdeli kulenin bir bölümü sağlam kalmıştır. Doğu yönünde ilk altı kulenin arasındaki sur, avlu seviyesinden başlayarak yükselir. Dış avlu "L" planlıdır. Altıncı kulenin köşesinden doğuya uzanan surlar kuzeye sert bir dönüş yaptıktan sonra yedinci kulenin doğusunda da bir dirsek yaparak batıya yönelir ve üçüncü kulenin kuzeybatı köşesinde son bulur.

Tepenin en yüksek kesimindeki iç kale 63 x 30 metre boyutlarında dikdörtgen planlı, üç kuleli ve iki kapılıdır. Kulelerinin dikdörtgen planlı olduğu anlaşılır. "Kumandan Evi" denilen (C. Foss'a göre saray) bölüm iç kalenin kuzeybatı köşesinde yer alır. Dikdörtgen planlı, 16 x 10 metre boyutlarında ve zemin katı üzerine üç katlı olan bu mekân tonoz örtülü bir bodrumun üzerine

30 Yücel - Soyhan, **a.g.e.**, s. 25, 27, resim 5- 7, 32.

31 Wiegand, **a.g.e.**, 1907, s. 65-66; Texier, **a.g.e.**, s. 119; Muhsin Yazgaç, **Eskihisar Kalesi**, İ.Ü. Edebiyat Fak. Yayınlanmamış Lisans Tezi (1963); Yücel - Soyhan, **a.g.e.**, s. 45- 48, resim 22- 29; Hayriye Avcı - İlksen Özbay, "Eskihisar Kalesi 1994 Yılı Kazı Çalışmaları", **VI. Müze Kurtarma Kazıları Semineri**, Ankara 1996, s. 415- 441; Umar, **a.g.e.**, 2004, s. 90- 93.

32 Dirimtekin, "Gebze", **TTOK Belleteni**, 263 (1993), s. 10- 13.

kurulmuştur. Hafriyatlarda bu mekânın altında, sekiz sütunla desteklenen, on beş kubbeli tonozla örtülü sağlam bir sarnıç ortaya çıkartılmıştır (**resim 21**). Komutan Evi'nin, kuzey cephesi dışındaki cephelerinde pencereler olduğu anlaşılır. 1995 yılı restorasyonu sırasında çok sayıda mimari parça bulunmuştur. Kalenin taş süslemeleri içinde; komutan evinin batı duvarının kuzey köşesindeki tuğladan madalyonla ana girişin doğusundaki kulenin batı duvarındaki üçgenden söz edilebilir. İçerisinde yapılan hafriyatta bir şapele ait olduğu anlaşılan temel kalıntıları da ortaya çıkartılmıştır. Yazıtı olmayan kalenin inşa tarihi bilinmemektedir. Foss'a göre kale üç aşamada inşa olmuştur. İç Kale Komnenoslar, aşağı surlar 1241- 1254 yılları arasında, dış surlar ise Palaiologoslar devrinde yapılmıştır.

Yolun günümüzdeki Dilderesi'ni (Tavşanlı deresi) aştığı, şimdi XVI. yüzyıla ait Kanûnî Köprüsü'nün bulunduğu yerde bir Bizans köprüsünün olması gerekir. Belki de mevcut köprü eski bir kalıttan yararlanılarak yapılmıştır. Çünkü iki uçtaki konsantrik kemerlerde Bizansvarî bir biçim söz konusudur. Sahilde Kababurun'daki iskele **Aigialoi** [Αίγιαλοι] diye anılıyordu.

Günümüzde **Dil İskelesi** bölgesine lokalize edilen ve antik kaynaklarda deniz kıyısında kurulmuş büyükçe bir köy olduğu belirtilen **Libyssa**'nın [Λίβυσσα] Kartacalı Hannibal'in yaşamının son yıllarını geçirdiği, canlı yakalanmamak için kendini zehirleyerek intihar edip gömüldüğü yer olduğu kabul edilir³³. 1873 yılında buradan İstanbul- İzmit demiryolu hattı geçmeden önce bu bölgede bir sur içi yerleşmesinin kalıntıları vardı. Yüksekliği 3 metreyi bulan istihkâm, ev duvarları, tahıl ambarları ve sarnıçtan oluşan bu ören yerinde 1906 yılında Th. Wiegand'ın Gebleztepe ve Yılanca bayırında yaptığı kazılarda Bizans dönemine ait mimari kalıntılara rastlanmıştır. Gepleztepe'deki beşgen planlı kale köşelerinde silindirik burçları bulunan kalın duvarlı sağlam bir istihkâm ve kayaya oyma bir sarnıcı vardı (**çizim 7**). Yine Wiegand tarafından, bu kaleden yaklaşık 150 metre yüksekte olan Yılanca (Yılanca) bayırında ise üç apsisli, iki narteksli bir kilisenin kalıntıları saptanmıştır. Ortasında dört tane sütunun desteklediği bir kubbeye örtülü olduğu anlaşılan bu yapı moloz taş ve tuğla dizilerinden oluşan duvar işçiliğine sahipti (**çizim 8**). Wiegand bunu IX. yüzyıla ait bir manastır kilisesi

33 Th. Wiegand, "Zur Lage des Hannibalgrabes", **Attenische Mitteilungen**, 27 (1902), s. 321- 326; ay.yaz., **a.g.e.**, 1907, s. 60- 80; Arif Müfit Mansel, "Hannibal'in Mezarı", **TTK Belleteni**, XXXII/128, Ankara 1968, s. 527- 551.

olarak tespit etmiştir³⁴. Tavşancıl'ın eski Philokrene olduğu savı ise doğru değildir.

Hereke'nin I. Constantinus devrinde Nikomedia'nın bir sayfiye yeri haline geldiği, Bizans devrinde ise bir karakol kalesi olduğu görülür. İlkçağdaki adı **Kharaks** veya **Karrakas**, Hereke deresinin adı ise Ankyron idi. Bizans devrinde hem dere hem de bu küçük yerleşim yerinin aynı adla **Ankyron** olarak anıldığı anlaşılmaktadır³⁵. Avni Öztüre, Hereke için Galakrene'yi teklif eder ki, burası bir yerleşimden çok manastırın adıydı. 895 yılında Baş patrik seçilen Nikolas, VI. Leon'un Zoe ile yapacağı dördüncü evliliğe karşı çıkınca sürgüne yollanmış, Hiera'dan bir sandala binip Hereke'de kıyıya vardıktan sonra banisi olduğu Galakrene Manastırı'nın bulunduğu yere yaya olarak gitmişti³⁶. İmparator Konstantin, hastalığına havası iyi gelmesi için hekim tavsiyesiyle İzmit yakınında, Ankyron'daki av köşküne gitmiş ve burada 337 yılında 64 yaşındayken ölmüştür. Bu köşkün yeri bilinmese de kaleye yakın ve denize nâzır bir konumda olması gerekir. Belki de Bizans devrine ait bir dini yapı kalıntısı Yukarı Hereke mahallesinde tespit edilmiş olup, duvarlarında sarımtırak mermer blok taşlar kullanılmıştır. Son günlerde onarılması gündeme gelen Hereke Kalesi günümüzde çok fazla tahrip olmuş durumda olsa da³⁷ kalıntıları görülebilmektedir (**resim 22**). Kıyıdan yaklaşık 100 metre içeride, etrafındaki tepelere ve denize egemen bir konuma sahiptir. Yer yer 25- 30 metre yüksekliğinde olan, herhalde elips planlı kalenin deniz yönündeki (güneydoğu) burçları kare ve daire planlıydı. Kuzey yönündeki duvar kalıntıları belki de komutan evine aittir. Arazi taşı, tuğla ve çok mukavim bir harçla inşa edilen kalenin taş işçiliğinin özensizliği gözden kaçmaz. Kalenin inşa tarihi Heraklios devrinin (610- 641) içlerine kadar indirilmesine rağmen, çok daha geç tarihli olduğu anlaşılmaktadır. Foss kalenin Latin işgali sırasında 1207'de Latinler tarafından yapıldığını düşünmekteyse de, Palaiologoslar devri, hatta Erken Osmanlı dönemi olası-

34 Wiegand, **a.g.e.**, 1902, s. 324, şekil 3; Mansel, **a.g.e.**, s. 548, şekil 28, 39- 41; Foss, **a.g.e.**, 1996, s. 59, plan VI; Umar, **a.g.e.**, 2004, s. 86- 89.

35 Texier, **a.g.e.**, s. 115; "Hereke", **Türk Ansiklopedisi**, XIX, Ankara 1971, s. 179; Foss, **a.g.e.**, 1996, s. 59- 61, levha VII; C. Giros, "Le Fortifications Médiévales", **La Bythinie au Moyen Age**, Paris 2003, s. 61; Umar, **a.g.e.**, 2004, s. 94- 96.

36 Avni Öztüre, **Nicomedia Yöresindeki Yeni Bulgularla İzmit Tarihi**, İstanbul 1969, s. 69; Ramsay, **a.g.e.**, s. 202.

37 Dirimtekin, "1957- 1958 Senesi Çalışma ve Araştırmalar", **İstanbul Arkeoloji Müzeleri Yıllığı**, S. 1, İstanbul 1959'da: "Hereke (Coracas, Harka Kalesi)", s. 8-10; Foss, **a.g.e.**, 1986, s. 137- 141.

lıklarını da hesaba katar. C. Giros ise Latin İmparatorluğu devrinde yapıldığı fikrini taşır. Tarihi kaynaklarda kalenin 1241 yılında İmparator III. Ioannes Dukas (1222- 1241) tarafından ele geçirildiği kayıtlıdır. Türkler tarafından zaptıyla ilgili bilgiyi şeyhülislâm ve tarihçi Hoca Sâdeddin Efendi (öl. 1599) aktarmakta ve kalenin yıkılışıyla ilgili açıklamada bulunmaktadır. Osman ve Orhan Gazi dönemlerinin denizci komutanlarından Timurtaş Bey'in babası Kara Ali Bey (Emir Ali) kaleyi 1337- 1338'de savaşarak almış, kale Orhan Gazi'nin emriyle yıktırılmış, ama yerli halk burada kalmayı tercih etmiştir³⁸.

Daha doğuda, yine kervan yolu üzerindeki bir sahil yerleşmesi olan **Brunga**'da³⁹ (Türk döneminde Burunca, sonra **Yarımca**, şimdi **Körfez**), Bizans devrinde küçük bir liman, iskele ve az sayıda askeri birliği barındıran bir karakol olduğu bilinir. Burası İzmit körfezine girilen dar noktada, şifalı suları ve temiz havasıyla ünlü bir kasabadır. I. Konstantinos devrinde piskoposluk merkezi durumundaki bu site Iustinianus tarafından kervan yolunun iptalinden sonra gözden düşmüştür. Ufak bir garnizonun bulunduğu kalesi önemini yitirince 537 yılında terk edilerek içindeki askerler Trakya'ya kaydırılmıştı. 554 ve 557 yılı depremleriyle yıkıma uğrayan, 558'de veba felaketi yaşayan bu küçük kasaba İmparatoriçe Theodora tarafından himaye edilmiş ve onun yaptırdığı kilise 6 Nisan 565'de bizzat kendisi tarafından açılarak kutsanmıştır. Brunga, İmparator I. Basileios devrinde, 869 yılında piskoposluk kademesine yükseltilmiştir. 1207'de I. Theodoros Laskaris'in yıkımına uğramıştır.

Yarımca'da arkeolojik bir araştırma yapılmamış olup, inşaat kazılarında rastlantı eseri bulunan Bizans mimari elemanları vardır. Dini bir yapıya ait olması gereken bir rölyefte kaliteli bir taş işçiliği görülür. Üzerinde sağdan sola doğru hızlı bir hareket halinde olan, kanatlarını açmış profilden işlenen bir melek betimi bulunur. Avni Öztüre'den öğrenildiğine göre, sahilde liman ve iskelenin kalıntıları 1969'da görülüyordu. Aynı araştırmacı ana yolun yakınındaki kervansarayın bir Bizans kilisesinin bulunduğu yere yapıldığını düşünür⁴⁰. Tütünçiftlik (Yeniyalı) Bizans devrinin sayfiye ve avlanma sahasıydı. Sahilinde bir fener bulunuyordu. Bağdat Yolu bundan sonra doğuda Bithynia'nın en büyük kentlerinden biri olan **Nikomedia**'ya

38 Hoca Sâdeddin Efendi, **Tacü't- tevarih**, sad. İsmet Parmaksızoğlu, Ankara 1979, s. 64.

39 Ramsay, **a.g.e.**, s. 200; Umar, **a.g.e.**, 2004, s. 97.

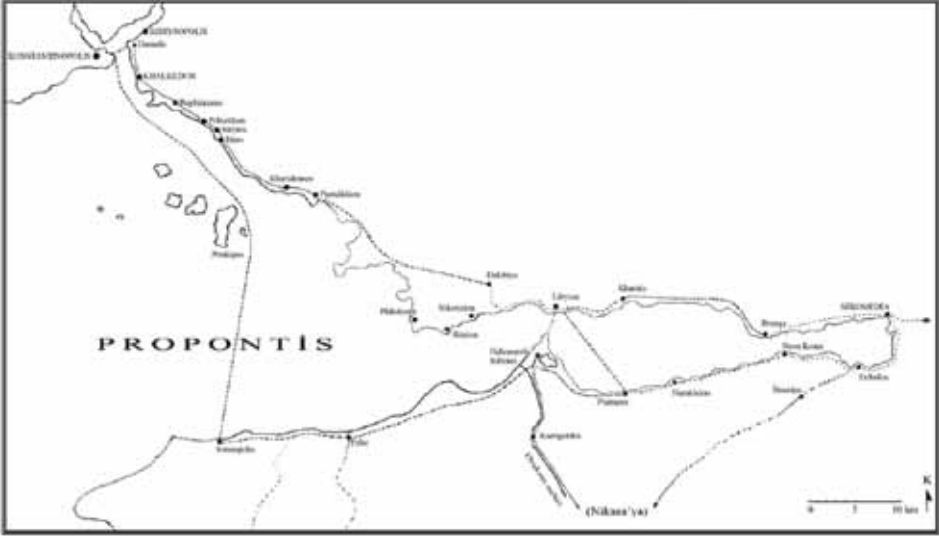
40 Öztüre, **a.g.e.**, s. 68; ay.yaz., **Brunga Yarımca Tarihi**, İstanbul 1971, resim 24.

(İzmit) ulaşıyordu.

Özet olarak, günümüze değin kesintisiz biçimde kullanılmış olan İstanbul-İzmit arasındaki karayolu, geçmişte Geç Antik döneme kadar uzanan tarihi bir yoldur. Özel bir yol haline gelişinin, Diocletianos döneminde Nicomedia'nın başkent olmasıyla yakından ilintisi vardır. Doğuya giden anayolun çok önemli bir parçası oluşu stratejik öneminden dolayıdır. Bizans döneminde, bu yolu, ticari limanları, iskeleleri ve Astakos körfezini (İzmit körfezi) güvence altına almak için çeşitli istihkâm tesislerinin kurulmasına özen gösterilmiştir. Başkente Doğu'dan gelecek tehlikelere karşı önlem olarak, özellikle XII- XIII. yüzyıllar içinde, bölgesel savunma sisteminin parçalarını meydana getiren istihkâm tesislerinden bir savunma ağı oluşturulmuştur⁴¹. Dolayısıyla, güvenliği büyük ölçüde kontrol altına alınmış olan bu bölgede, anayol civarında çeşitli yerleşim yerleri, dinsel ve sivil yapılar inşa edilmiştir. Yol üzerinde, konaklama amacıyla belli aralıklarla tesis edilen durak noktaları kısa sürede gelişme göstermiş, böylece yerleşik halkın ekonomik durumu bundan olumlu biçimde etkilenmiştir. Her ne kadar, 548 yılından az önce, İmparator Iustinianus deniz yolculuğunu özendirerek bu yolu bir dereceye kadar atıl hale getirdiyse de, yol tamamen iptal olmamıştır. Ordunun hareketi büyük ölçüde karadan olduğu için, bundan sonra, daha çok askeri bir yol olarak varlığını sürdürmüş ve bakımına özen gösterilmiştir. Bu tarihi yol günümüzde de İstanbul'u Anadolu'ya ve daha ilerilere bağlayan çok önemli bir güzergâh olarak işlevini sürdürmektedir.

---

41 Foss, a.g.e., 1996, s. 68- 70.

Çizim 1: Bizans döneminde İstanbul- İzmit Arasındaki yolun güzergâhını gösteren harita

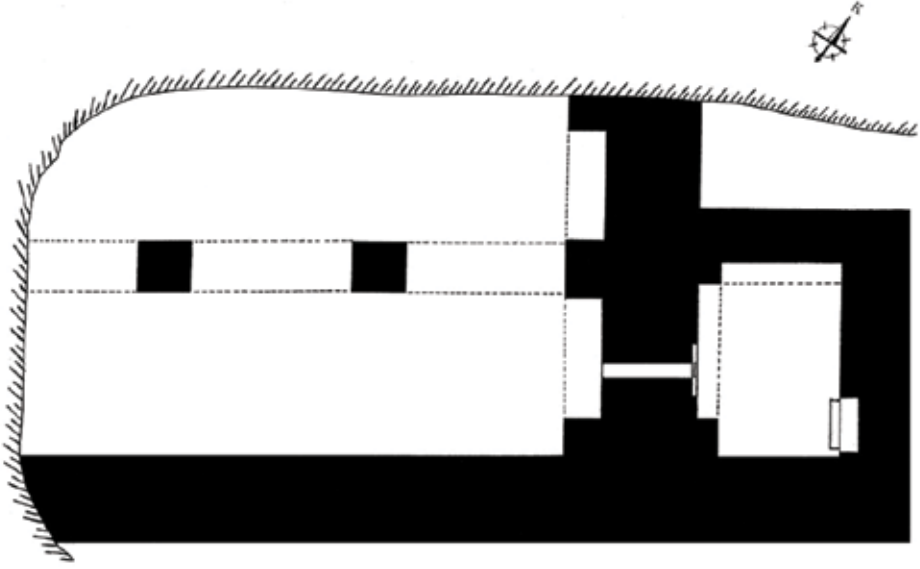
Resim 1: Haydarpaşa'da GATA bahçesindeki sütun başlıklarından biri

Resim 2: Kadıköy’de İbrâhim Ağa Camii’nin avlusundaki sütun başlığı

Resim 3: Kadıköy’de Marmaray kazılarında ortaya çıkartılan Bizans sarnıcı

Çizim 2: Kadiköy Bizans sarnıcının mevcut kalıntısının planı
(Enis Karakaya)

Resim 4: Göztepe Parkı içindeki sütun başlıklarından biri

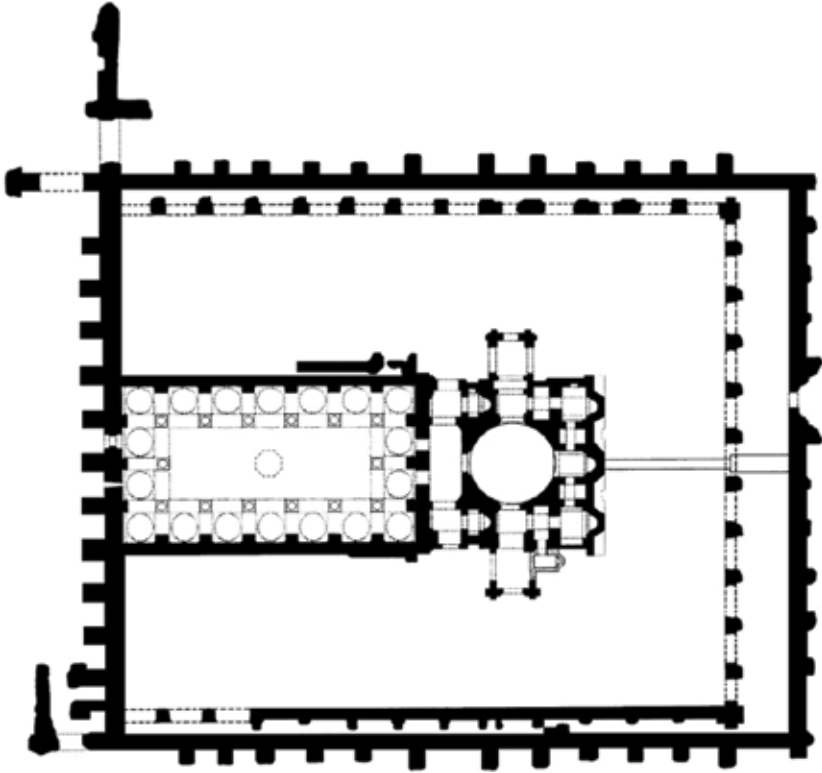
Resim 5: Göztepe'deki sütun gövdesi

Resim 6: Şaşkınbakkal'da bulunan sütun başlığı (Schneider, 1944-1945)

Resim 7: Satyros Manastırı'na ait olması gereken kalıntılar

Çizim 3: Satyros Manastırı olması kuvvetle muhtemel olan yapının planı (Ricci'den işlenerek)

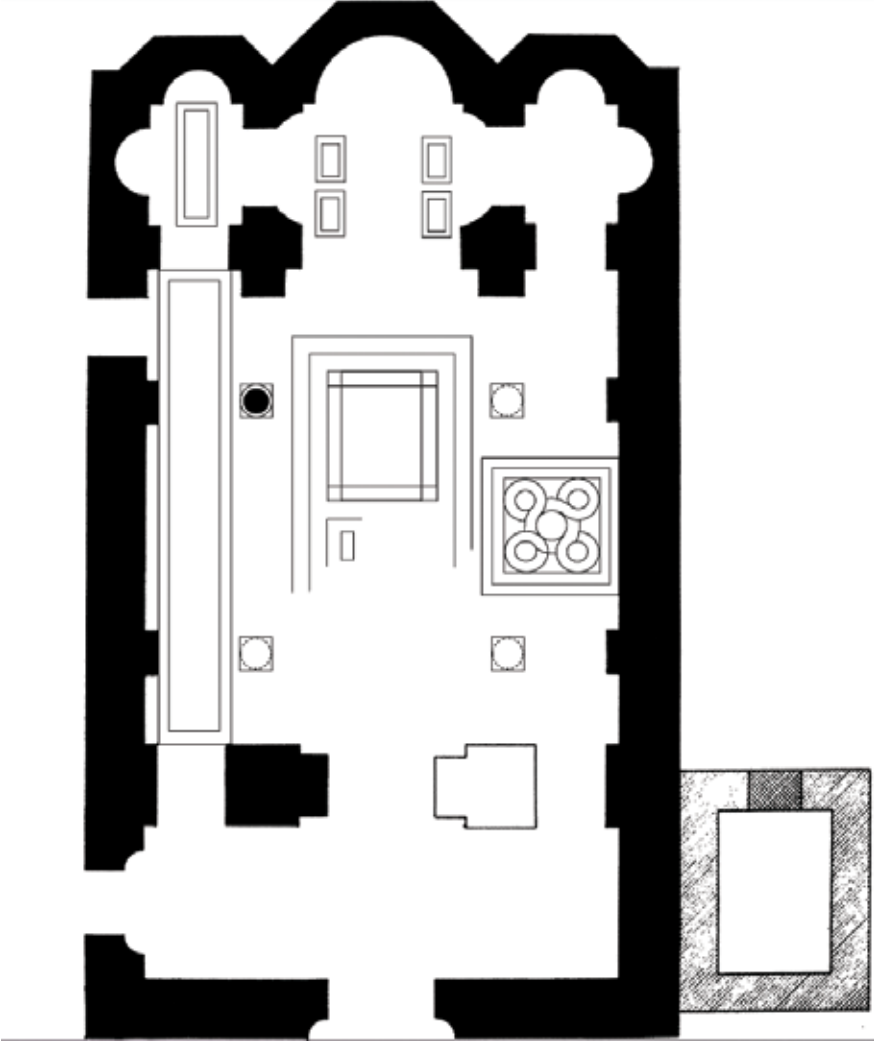

Resim 8: Cevizli’de Tekel Lojmanı bahçesindeki Bizans hamamının kalıntıları

Resim 9: Yakacık yakınında Soğanlık’ta ortaya çıkartılan Bizans kilisesinin kalıntısı (Fıratlı, 1964)

Çizim 4: Soğanlık'taki Bizans Kilisesi'nin planı (Fıratlı, 1964)

Resim 10: Kaynarca'daki Bizans sütun başlığı

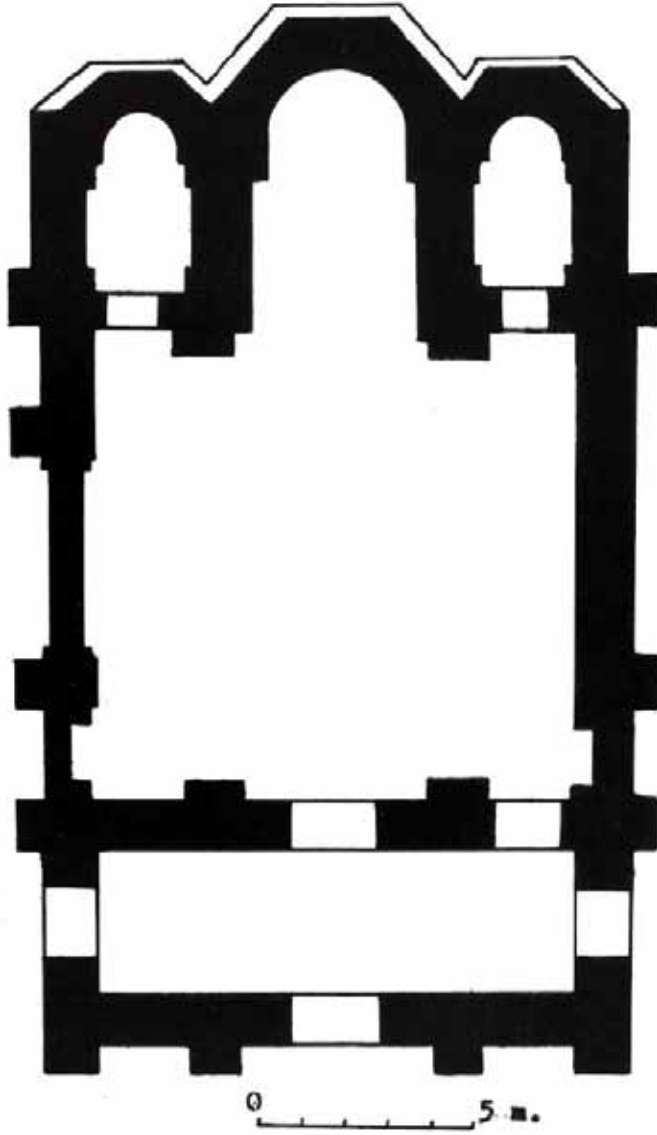

Resim 11: Kaynarca'daki Bizans sarnıcının kalıntısı

Resim 12: Pendik'deki Bizans duvarının parçası
(Pendik Belediyesi Fotoğraf Arşivi)

Çizim 5: Tuzla'da Değirmenaltı Kilisesi'nin planı (Eyice, 1973)

Resim 13: Ağılaltı'ndaki Bizans yapı harabesinin eski bir fotoğrafı (Eyice, 1973)

Resim 14: Philokrene Kalesi'ne ait sağlam burç

Resim 15: Bayramoğlu'ndaki Bizans mimari elemanları

Resim 16: Darıca Kalesi'ne ait burç ve beden duvarının parçası

Resim 17: Gebze Çoban Mustafa Paşa Medresesi avlusundaki kuyu bileziği

Resim 18: Gebze Malkoçoğlu Mehmed Bey Türbesi'nin devşirme Bizans sütun gövdesi ve başlığında biri

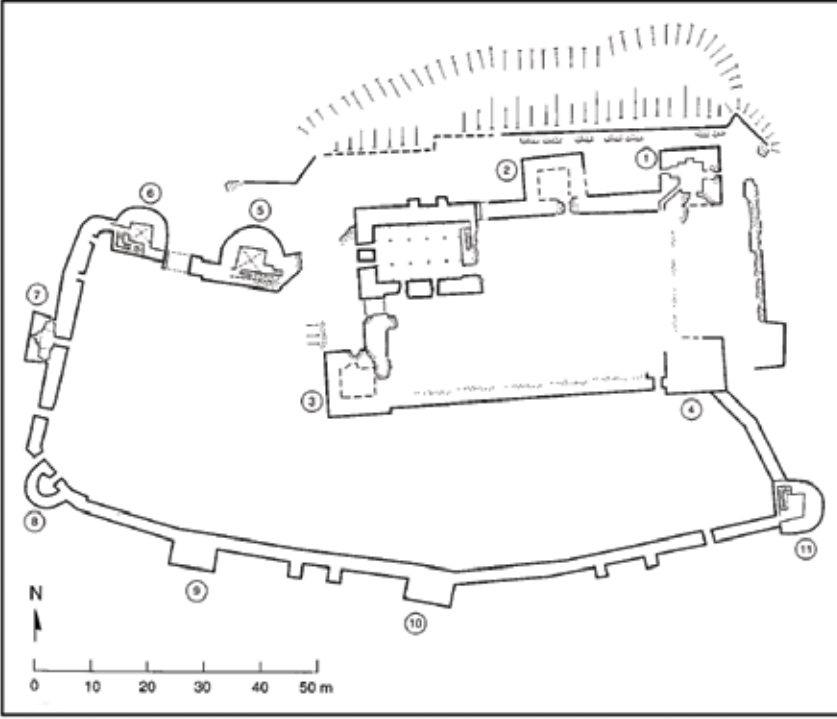

Resim 19: Gebze Sultan Orhan Camii minare kaidesindeki *spolie* parçalar

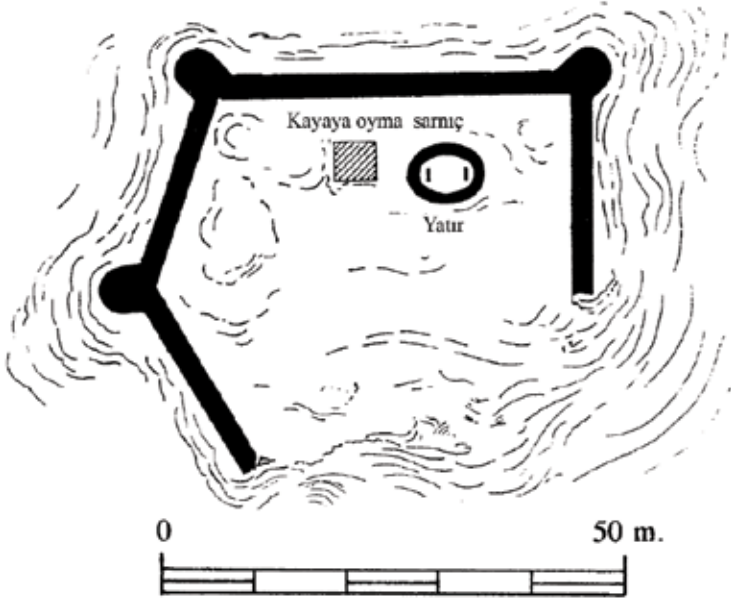
Resim 20: Eskihsar Kalesi'nden bir görünüş

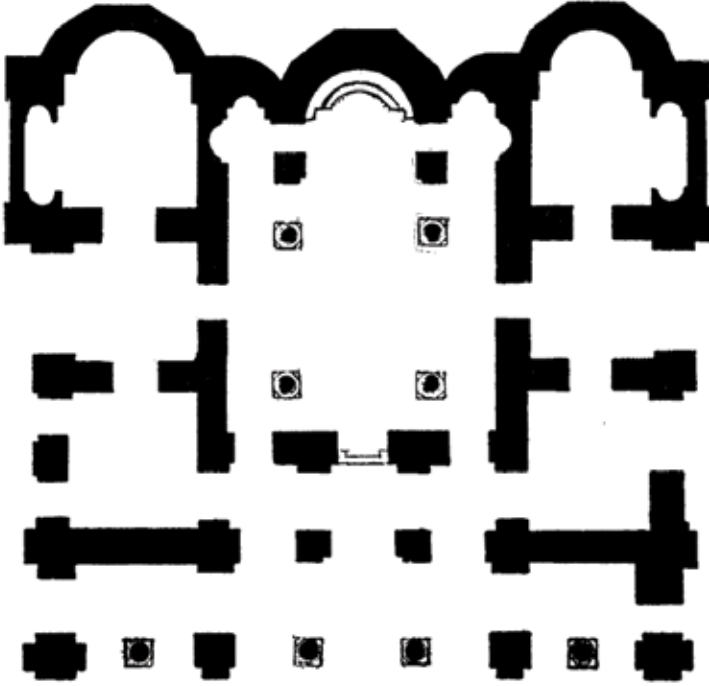
Çizim 6: Eskihisar Kalesi'nin planı (Foss, 1996)

Resim 21: Eskihisar Kalesi içindeki sarnıç

Çizim 7: Gebleztepe'deki Bizans kalesinin planı (Wiegand, 1907)

Çizim 8: Yılanca bayırındaki Bizans kilisesinin planı (Wiegand, 1907)

Resim 22: Hereke Kalesi'ne ait beden duvarı